

Betekeniservaring en die betekenisgesag van die woordeboek

A B S T R A C T The lexicographical definition is the most significant entry in the dictionary article.

In this regard it functions as teaching device – on a formal and informal level. The definition relies on the examination of real language usage. The lexicographer creates the relevant definition as a result of citations taken from spoken and written language. The accumulated data (citations) are scrutinized in different ways in order to compile the appropriate definitions. Nevertheless, dictionary users are very often stranded when they try to understand the "basic" meaning of a very specific word defined in a monolingual dictionary – mostly because the definition lacks a conceptual hierarchy. As a result, the definition does not achieve its "learning aims". This phenomenon is well illustrated when the meaning of the word transform(ation) is examined within its applicable semantic domains. In order to establish its prototypical meaning, etymological and contextual variables are crucial semantic determinants which should be taken into account. In this regard the experiential foundation of its meaning should be related to image schematic features. Consequently, this article argues for a conceptual approach to meaning should the lexicographer wish to establish a constructive definition to support learning.

Keywords: lexicography, basic meaning, conceptual hierarchy

Slutelwoorde: leksikografie, basiese betekenis, konseptuele hiërargie

1. Inleiding

Een van die mees fundamentele uitgangspunte ten opsigte van onderrig hou verband met die opvatting dat dit gerig is op begripsontwikkeling. In een van sy betekenisbeskrywings van die woord *teach* (as ekwivalent van die begrip "onderrig") vat die *Encarta World English Dictionary* hierdie beskouing kernagtig saam met die volgende raak beskrywing: "make understand by experience: to bring understanding to somebody, especially through an experience". Die *Webster's New World Dictionary & Thesaurus* gee 'n effens uitvoeriger beskrywing met die volgende

formulering: "to provide (a person) with knowledge, insight, etc.; ... to attempt to cause someone to understand or accept, esp. by one's own example or preaching." Hierdie oënskynlik eenvoudige definisies hou vele implikasies in, ook vir die woordeboek en die woordeboekgebruiker as sodanig.

As formele begripsontwikkelingsinstrument word die betekenisgesag van die eentalige verklarende of die tweetalige woordeboek nie net in taalonderrig aanvaar nie, maar ook binne die hele sfeer van onderrig – soos wat die *Afrikaanse woordelys en spelreëls* as die spellingnormerende gesagsinstrument binne dieselfde konteks funksioneer. Combrink (1991: 45) wys byvoorbeeld daarop dat leksikografe die aangewese persone is om historiese begripsontwikkeling – vanuit 'n formeler taalkundige hoek natuurlik – in lekseme te beskryf sodat woordeboeke meer gebruikersvriendelik raak. En op die informele vlak geld die woordeboekgesag vir enige woordeboekgebruiker wat die betekenis van bepaalde woorde wil agterhaal. Veral in 'n wêreld wat dramaties en vinnig verander – en saam met die veranderinge nuwe begrippe die lig laat sien – is die woordeboek vir die gewone gebruiker in metaforiese sin "betekenisonderriggewer". Leech (1981: 204) onderskryf by implikasie hierdie siening as hy sê dat "the most important part of a lexical entry, as far as the everyday user of dictionaries is concerned, is the semantic part of it, i.e. the definition." Maar dit geld ook vir die gespesialiseerde gebruiker (onder andere die taalonderriggewer) van die woordeboek, want betekenisonderrig is per definisie taalonderrig.

Teen hierdie agtergrond is dit dus belangrik om te besef dat die betekenisgesag van die woordeboek verskeie dimensies van taalonderrig betrek, sy dit taalgebruiksonderrig, taalonderrigmetodologie of taalkundeonderrig. Anders gestel: taalonderrig – in 'n engere of omvattender sin – gaan mank sonder die woordeboek as betekenisonderrigvenoot!

Die leksikografiese definisie berus op die taalwerklikheid. Die leksikograaf bring die betrokke definisie tot stand op grond van gebruiksvoorbeelde uit die gesproke en geskrewe taalgebruik. In hierdie opsig bestaan daar 'n parallelisme tussen die benutting van gebruiksvoorbeelde vir die relevante betekenisbeskrywing en die *Encarta*-siening dat onderrig geskoei is op begrip deur ervaring. Vir die leksikograaf dien die voorbeeldmateriaal uit die taalwerklikheid as sy/haar "ervaringsbron" vir die definisie; anders gestel: sy/haar verstaan van die konsep waarvan die woord draer is. Op grond van die versamelde materiaal kan hy/sy dan van verskillende metodes gebruik maak om die uiteindelijke definisie te formuleer: sinoniemdefinisies, sirkeldefinisies, deskriptiewe definisies, en so meer – vergelyk Gouws (1989: 114-121) en Lombard (1991: 158). Een van die kernprobleme wat egter hiermee saamhang, hou verband met die leksikograaf se uitgangspunt ten opsigte van die aard van woordbetekenis.

Teen die agtergrond van hierdie problematiek, en die gevolglike onderrigimplikasies, word die artikel gewy aan die betekenisgesag van die woordeboek binne veranderende kontekste. Vir die doel van die betoog word die woord *transformasie*, 'n woord wat sedert 1994 binne die Suid-Afrikaanse samelewing 'n baie hoë gebruiksfrekwensie het, as uitgangspunt geneem.

Omdat die proses van transformasie alle mense op alle vlakke betrek – en hulle lewens ingrypend beïnvloed – spreek dit vanself dat 'n duidelike begrip van die betekenis van die woord transformasie noodsaaklik is om die proses na behore te kan verstaan. Eindelose verwarring bestaan op vele terreine omdat die "basiese"¹ (prototipiese) betekenis van die betrokke woord vaag bly op grond van die feit dat die konsep waarna dit verwys, snelle konseptuele uitbreiding ondergaan as gevolg van voortdurende strukturele en ander wysigings binne die gemeenskap waarin die woord

voortdurend gebruik word om daarna te verwys. Ongelukkig kom die woordeboek om bepaalde redes hier nie tot die redding nie.

In die bespreking wat volg, word die problematiek van die leksikograaf in hierdie verband nader belig. Indien die leksikograaf daarin slaag om die kompleksiteit van sodanige komplekse konsepte sistematies onder woorde te bring, verhoog hy/sy die funksie van die betrokke woordeboek as "betekenisonderriggewer" – vir woordeboekgebruikers, maar ook vir formele taalonderriggewers. Die 2000-definisie wat die *Verklarende handwoordeboek van die Afrikaanse taal* (HAT) vir die woord *transformasie* gee, word vir die doel van hierdie betoog as uitgangspunt geneem. Die leemtes in die definisie word geïdentifiseer op grond van die beperkinge wat 'n tradisionele taalinterne betekenisbeskrywing inhou. Op grond van die tersaaklike ontledings word 'n meer konseptuele betekenisbenadering ten opsigte van betekenisbeskrywings voorgedra.

2. Betekenisbenaderings en die woordeboekdefinisie

2.1. Intrinsieke betekenis

Ten opsigte van die woord *transformasie* gee HAT (p. 1173) die volgende definisie:

"1 Gedaanteverandering; die oorbring in 'n ander vorm: 'n *Transformasie ondergaan as jy 'n ander geloof aanneem. Onder haar leiding het die maatskappy 'n hele transformasie beleef.* 2(a) *Bewerking wat een konfigurasie of uitdrukking in 'n ander omsit in ooreenstemming met 'n wiskundige reël; die formule hiervoor.* (b) (taalk.) *Bewerking waardeur 'n dieptestruktuur in 'n oppervlaktestruktuur omgesit word.*"

Die gebruik van sinonimiese beskrywings soos "verandering", "oorbring" en "omsit" onthul 'n taalinterne betekenisbenadering; anders gestel: 'n deskriptiewe definisie, dit wat Lyons (1977: 197) "sense" noem – vergelyk ook Cilliers (1994: 9 e.v.). En daarmee is prinsipiël geen fout te vind nie, want dit is die standaardpraktyk in die meeste verklarende woordeboeke. Die vraag ontstaan egter of dit, saam met die gebruik van sinate en poëme, voldoende is vir 'n verstaanbare definisie van sodanige komplekse konsep.

Die bostaande definisie is té enkelvoudig, veral as ons dit beoordeel teen die fundamentele konseptuele inhoud van die "grammatikale" kategorie waartoe die ooreenstemmende werkwoord *transformeer* behoort, naamlik die kategorie komplementwerkwoord. Word die komplementwerkwoordstatus van die betrokke woord ontleed, blyk dit onmiddellik dat dit ook 'n konseptuele betekenisbenadering vereis, ooreenkomstig die konseptualiseringsrol wat Coulson and Oakley (2000: 190) met betrekking tot hierdie soort konstruksies – wat hulle "caused motion construction(s)" noem – ten opsigte van die konseptualiseerder stipuleer: "to unpack the integrated representation." Die volgende ontleding na aanleiding van Du Plessis (1974) toon sodanige "uitpak" aan.

-
1. Die navorsing vir hierdie artikel het tot stand gekom op grond van 'n navraag van Antjie Krog na die "basiese" betekenis van die woord *transformasie*, waarvoor ek haar bedank. Alhoewel die preteoretiese begrip "basiese betekenis" in hierdie betoog naas die begrip "prototipiese betekenis" gebruik word, is hulle nie sinoniem nie. Daarom word "basiese" tussen aanhalingstekens geplaas. Die prototipiese betekenis van die woord sal egter in 'n groot mate die meer "basiese" betekenisaspekte daarvan weerspieël. Vergelyk Botha (1997) en Botha (2002) vir 'n bespreking van die komplekse aard van die prototipes van abstrakte konsepte.

Ons ontleed die komplementwerkwoordherkoms van die woord *transformasie* na aanleiding van die volgende letterlike gebruik van die betrokke werkwoord waarvan dit afgelei is:

(1) 'n Grondstorting transformeer 'n stad tot 'n spookdorp

Volgens Du Plessis se benadering verteenwoordig voorbeeldsin (1) 'n oppervlaktestruktuur wat uit 'n dieptestruktuur ontwikkel het, waar "'n grondstorting transformeer 'n stad" 'n ontvangende struktuur verteenwoordig, terwyl 'n inlyfsstruktuur "'n stad word 'n spookdorp" onderlê. Verskeie sintaktiese transformasies integreer die twee strukture tot voorbeeldsin (1). Die sintaktiese status van bepaalde sinstukke onderlê die integrasieproses en gee aanleiding tot bepaalde bewerkinge. Die proses vereis dat die werkwoord *transformeer* byvoorbeeld 'n oorganklike handelingswerkwoord moet wees. Die voorwerp van die ontvangsin en die onderwerp van die inlyfsin het identiese verwysingstatus, en op grond daarvan word 'n stad in die inlyfsin oorbodig ten opsigte van die saamgestelde sin. Die betekenis van die koppelwerkwoord *word* – met die intrinsieke betekenis "verander" – amalgameer met die betekenis van die werkwoord *transformeer*. In die geïntegreerde saamgestelde sin ("n Grondstorting transformeer 'n stad tot 'n spookdorp") word die werkwoord *transformeer* 'n komplementwerkwoord genoem, terwyl die gereduseerde sin (frase) "'n spookdorp" die werkwoordkomplement genoem word. Die voorsetsel tot die voltrekkingspunt van die handeling van die komplementwerkwoord aan. Die komplementwerkwoord word 'n bewerkingswerkwoord genoem op grond van die aard van die handeling wat dit benoem: die handeling dui op 'n "bewerking" wat op die voorwerp gerig is. Die werkwoordkomplement dui gevolglik die aard (resultaat) van die bewerking aan.

Vir die doel van hierdie bespreking is die transformasieprosesse as sodanig nie van kardinale belang nie. Wat wel van belang is, is die betekenisaspekte wat deur ooreenstemmende konstruksies onderlê word – vergelyk Coulson and Oakley (2000: 190) se "unpack"– opmerking hier bo.

Wat die voorgaande uiteensetting wel illustreer, is die "intrinsieke" betekenis wat komplementwerkwoorde gemeen het. Die status van komplementwerkwoorde as sodanig berus dus nie bloot op grammatikale veranderlikes nie; konseptuele ervaring van die bepaalde kategorie tree ook na vore omdat die betrokke "werkwoordkategorie" onderlê word deur bepaalde betekenisdeterminante; as sodanig is die HAT-definisies, naamlik "verandering", "oorbring" en "omsit" ter sake, maar dié definisies sou netsowel kon geld vir 'n verskeidenheid ander komplementwerkwoorde, naamlik *verander*, *hervorm*, *herstruktureer*, *modifiseer*, ensovoorts.

Die definisie van *transformasie* moet gevolglik uitgebrei word vir die daarstelling van 'n meer onderskeidende betekenis. Kontekstuele veranderlikes sal in hierdie opsig as prominente betekenisdeterminante figureer; en as sodanig word nader beweeg aan 'n konseptuele betekenisbenadering.

2.2. Betekenisbenaderings

Die konseptuele benadering ten opsigte van betekenis word onderskei van die taal-wêreld- en die taalinterne benaderings. Taylor (2002) wys daarop dat die **taal-wêreld-betekenisrelasie** dui op die soorte situasies waarop die taaluitdrukking betrekking het. Dit hou verband met wat Lyons (1977: 177) die "referring expression" noem, die taaluitdrukking wat vir die aangesprokene binne 'n bepaalde tyd-ruimtelike situasie die referent suksesvol sal identifiseer. Die problematiek met hierdie benadering is redelik algemeen bekend, maar dat vanuit sodanige uitgangspunt

betekenis nie volledig beskryf kan word nie, word deur Lyons (1977: 170) benadruk as hy sê dat "the interpretation of a sentence ... will be determined jointly by its meaning and by what has come to be called its point-of-reference". Lyons (1977: 177) benadruk ook die feit dat dit die spreker is wat verwys (refereer); daarom het woorde in isolasie geen spesifieke "point-of-reference" nie.

Wanneer Lyons (1977: 170) na die betekenis van 'n sin verwys, impliseer hy daarmee die sintagmatiese relasies waarin woorde tot mekaar staan; relasies wat binnetalig bydra tot die betekenis van bepaalde leksikale items. Maar die leksikon word ook gekonstitueer deur paradigmatische relasies, relasies wat berus op betekenissooreenkoms, betekenisteenoorgesteldheid, betekenisinsluiting, en andere. Binne 'n eentalige verklarende woordeboek maak die leksikograaf veral van hierdie soort *taalinterne relasies* gebruik vir die daarstelling van die leksikografiese definisie – vergelyk byvoorbeeld Botha (1989: 89-97) se uiteensetting van die toepassing van die hiponimiebeginsel ten opsigte van betekenisbeskrywings in verklarende woordeboeke.)

Taylor (2002) wys tereg daarop dat sodanige binnetalige betekenisbenadering probleme oplewer wanneer betekenis net gelykgestel word aan 'n aantal relasies wat tussen taaluitdrukkings bestaan. Volgens hom word die semantiese struktuur van 'n taal op grond hiervan slegs 'n berekening van binnetalige relasies; dit weerspieël nie die wyse waarop sprekers die wêreld konseptualiseer nie. Vir hom is die kernvraag dan: "... how does a language learner bootstrap the conceptual content of linguistic expressions?" Daarom beskou hy taalinterne relasies as "symptomatic of meaning, not as meaning itself".

'n **Konseptuele benadering** tot betekenisbeskrywing bied 'n ryker betekenisinhoud aan woorde. Maar daarin lê ook die gevaar van so 'n beskrywing opgesluit, juis omdat verskeie betekeniservarings daarin vervat is. Die leksikograaf staan dus voor die uitdaging om die prototipiese betekenis van die betrokke woord daaruit te abstraher. In die proses sal hy/sy hom/haar moet vergewis van die gebruik van die onderhawige woord in verskillende kontekste.

3. Kontekste vir die woord transformasie

In die geval van die woord transformasie is daar wel verklarende woordeboeke wat 'n kontekstuele benadering volg. In sodanige gevalle tree konseptuele domeine, dit is "knowledge configurations which provide the contexts against which the relevant semantic unit is to be understood" (vgl. Taylor, 1995: 84-85), as invoerdomeine op. Woordeboeke soos *Encarta® World English Dictionary*, *Van Dale Groot Woordenboek der Nederlandse Taal* en die *Oxford Talking Dictionary* onderskei onder andere die volgende domeine: wiskunde, biologie, linguistiek, teater en genetiese. Die *Oxford Talking Dictionary* noem dat hierdie domeinonderskeidings dui op die tegniese gebruike van die betrokke woord.

Binne die Suid-Afrikaanse samelewing bied die genoemde tegniese betekenisonderskeidings egter nie veel ruimte vir 'n volledige begrip van mense se konseptuele (en verbandhoudende kontekstuele) belewenisse van die transformasieproses nie. 'n Konseptuele betekenisbeskouing vra na die konseptualisering van die woord binne verskillende spesifieke kontekste. Vir dié doel is 'n ontleding gemaak van die gebruiksfrekwensie van die betrokke woord in die dagblad *Beeld*, oor 'n tydperk van ongeveer een jaar. Ter wille van 'n frekwensievergelyking is op 'n willekeurige basis 'n buitelandse koerant vir dieselfde ontleding oor dieselfde tydperk gekies; in hierdie geval die Nederlandse blad *De Telegraaf*.

De Telegraaf het in die genoemde tydperk drie voorkomste van die woord gehad, hoofsaaklik gesubjektiveerd ervaar, dit wil sê die konseptualiseerder gebruik die woord sodanig dat hy/sy minder bewus is van die spesifieke leksikale inhoud van die betrokke woord. Daarteenoor weerspieël *Beeld* vyftig voorkomste van die woord, meestal geobjektiveerd ervaar, dit wil sê die konseptuele inhoud van die woord staan op die voorgrond (vgl. Langacker, 1990: 16).

Afgesien van die feit dat die hoë frekwensie van gebruik dui op 'n besondere eietydse belewenis van die konsep binne die Suid-Afrikaanse samelewing, onthul dit ook twee baie belangrike konseptuele veranderlikes vir die vasstelling van die prototipiese betekenis van die besondere woord, naamlik spesifieke kontekstuele gebruike en metaforiese uitbreidings wat met die gebruik van die woord saamhang.

Die kontekste waarin die woord *transformasie* gebruik word, sluit onder andere die volgende in: (hoër) onderwys, regstellende aksie, sport (veral krieket en rugby), taalaangeleentheid, inkomstebelasting, transformasieprogramme, staatsdiens, swart ekonomiese bemagtiging, transformasiewetgewing, politiek, kunste, universiteite en die media.

'n Ontleding van die verskeie kontekste onthul enkele belangrike konseptuele determinante vir die betekenis van die woord *transformasie* – en as sodanig dien dit as onderbou vir 'n konseptuele benadering tot die betekenis van die betrokke woord. Twee tersaaklike determinante word uitgelig:

- (a) Binne die Suid-Afrikaanse samelewing (konteks) reflekteer die konsep [TRANSFORMASIE]² bepaalde beheersende punte ("vantage points"). Die meeste kontekste onthul perspektiewe wat spruit uit 'n belewenis van opoffering.
- (b) Die konsep [TRANSFORMASIE] sluit verskillende transformasiehandelinge in, gedra deur woorde soos *diversifikasie* (as verwysing na die transformasieprogram van die Universiteit van Stellenbosch), *regstellende aksie* (oor die hele spektrum van die Suid-Afrikaanse samelewing), *kwotasisteme* (vir die kies van verteenwoordigende sportspanne), *naamsverandering* (van verskillende stede, strate, inrigtings, ens.), *taalbeleidstellings* (vir plaaslike regerings, onderwysinrigtings, ens.), *grondhervorming* (ten opsigte van plaasgrond), en *samesmelting* (van onderwysinrigtings). Die lys kan feitlik onbeprek uitgebrei word.

Die bogenoemde veranderlikes (beheersende punt, spesifieke kontekste en verbandhoudende transformasiehandelinge) dien as betekenisdeterminante wat van deurslaggewende belang is ten opsigte van die kenniskonfigurاسies wat die verskillende ervaringsdomeine onderlê. Dit konstitueer 'n domeinmatrys op grond waarvan die betrokke konsep betekenismatig gemeet en beoordeel word. Taylor (2002) wys tereg daarop dat nie al die domeine gelykwaardig is nie. Sekere domeine staan nader aan die kern (van die woord se betekenis) as ander. As sodanig verteenwoordig hulle die meer intrinsieke aard van die konsep. Hy noem ook dat nie al die domeine geaktiveer sal word elke keer wanneer die betrokke woord gebruik word nie. En dit is juis die rede waarom die betekenis van die woord *transformasie* soms so ondeursigtig is. 'n Persoon wat byvoorbeeld as gevolg van regstellende aksie sy/haar werk verloor het, met al die gevolge daaraan verbonde, sal die betekenis van die woord dienooreenkomstig konseptualiseer. Sy/haar beheersende punt speel dus 'n deurslaggewende rol.

2. In hierdie artikel word die konsepstatus van 'n woord weergegee deur dit in hoofletters tussen blokhakies te skryf.

Die verskillende transformasiehandelinge wat die konsep [TRANSFORMASIE] onderlê, en die feit dat ten opsigte van regstellende aksie 'n spesifieke transformasiehandeling byvoorbeeld gekonseptualiseer word, onderskryf die hiërargiese aard van die betrokke konsep. Die konsep [TRANSFORMASIE] funksioneer op 'n superordinaatvlak. Die hiponimiëstruktuur van die konsep is uiteraard een van die belangrikste redes vir die vae betekenis van die woord *transformasie*. Dit illustreer by implikasie ook die feit dat 'n taalinterne betekenisbeskrywing nie reg sal laat geskied aan die woord se betekenis nie. 'n Ander betekenisverhullende faktor het te maak met die feit dat die relevante werkwoordkomplemente (wat bydra tot die woord se intrinsieke betekenis) in baie kontekste versweë bly. Die vaagheid van die woord se betekenis, saam met die abstrakte aard daarvan, dra dan ook daartoe by dat die konsep meestal metafories gekonstrueer word ter betekenisverheldering. Lakoff (1990: 39) se beskouing dat "at least some (and perhaps all) abstract reasoning is a metaphorical version of image-based reasoning" kry ooreenkomstig gestalte in die metafore wat vir die woord *transformasie* binne die Suid-Afrikaanse samelewing gebruik word.

4. Metaforiese uitbreidings

Metafore rugsteun nie slegs begrip nie, dit weerspieël ook die betrokke taal se dinamika – een van die belangrikste boustene van die leksikografiese definisie. En konseptuele metafore onthul prelinguistiese beeldskemas, wat 'n dieper vlak van konseptuele ervaring blootlê. 'n Ontleding van enkele van die *Beeld*-metafore wat ten opsigte van die konsep [TRANSFORMASIE] gebruik word, illustreer hierdie verskynsel baie duidelik.

In die volgende uiteensetting word enkele konseptuele metafore gepostuleer op grond van die taalvergestalting daarvan, soos verkort aangehaal uit die betrokke dagblad, en tussen hakies geplaas.

(2) TRANSFORMASIE IS 'N LEWENDE ORGANISME

("Die transformasie van vliegopleiding in die lugmag het nog sy skete")

TRANSFORMASIE IS 'N BEWEGENDE ORGANISME

("... omdat hy deur die slakkepas van transformasie in dié provinsie ... gefrustreer is. ...")

TRANSFORMASIE IS 'N MILITÊRE HANDELING

("... 'n suksesvolle transformasieveldtog ...")

TRANSFORMASIE IS 'N BEPERKTE ENTITEIT

("Hy het sy teleurstelling uitgespreek dat The Grange Primary School 'oorgetransformeer' is met sowat 99% van die leerlinge wat swart is.")

TRANSFORMASIE IS 'N TEENSTANDER

("Bojé moet teen transformasie speel")

TRANSFORMASIE IS 'N KRAG

("'Wêreldklas-universiteite' ... mag nie taal inspan om swart studente en transformasie uit te hou nie.")

TRANSFORMASIE IS 'N ALLESOMVATTENDE HANDELING

("Pres. Thabo Mbeki het ... die ANC gevra om oor só 'n oorkoepelende transformasie-handves te besluit.")

TRANSFORMASIE IS 'N BEWEGENDE ENTITEIT

("Transformasie gaan versnel")

TRANSFORMASIE IS 'N OPOFFERENDE AKTIWITEIT

("Transformasie kan hoofinkomste kos"/

"Afrikaans betaal vir transformasie")

TRANSFORMASIE IS 'N VOERTUIG (TREIN)

("Die Suid-Afrikaanse landskap is besaai met die wrakstukke van transformasie-treine wat die spoor byster geraak het.")

TRANSFORMASIE IS 'N GEÏNSTIGEERDE HANDELING

("Sy geduld is byna op en hy kan hom binnekort gedwonge voel om transformasie in sport in wetgewing te verskans")

TRANSFORMASIE IS 'N ROETE

("Die transformasiepad is lank")

Die feit dat die konsep [TRANSFORMASIE] so 'n verskeidenheid konseptuele metafore oproep, en dus verskillende konseptuele domeine verteenwoordig, illustreer die konseptuele kompleksiteit van die betrokke begrip binne die bepaalde gemeenskap. Die kompleksiteit daarvan word versterk deur die verskynsel dat die woord transformasie toenemend (ook amptelik) in samehang met oënskynlik sinonimiese woorde gebruik word, woorde soos *herkonstruksie* ("*reconstruction*") en *herstruksie* ("*restructuring*"). In 'n amptelike persverklaring op 9 Desember 2002 verwys die Minister van Onderwys byvoorbeeld na die transformasie en rekonstruksie van die hoërondwysstelsel. In sy verklaring gebruik hy die frases *transformation and reconstruction* en *transformation and restructuring* alternatiewelik, met *transformasie* egter altyd in die eerste posisie. Hierdie gebruik kontrasteer met talle ander waar die orde willekeurig is. Daar moet egter in gedagte gehou word dat die betrokke minister een van die primêre agente van transformasie is/was. Vanuit 'n kognitiewe hoek beskou, is sy woordordevoorkeur dus nie toevallig nie – vergelyk Radden (1992: 515) se uiteensetting van die korrelasie tussen konseptuele en linguïstiese proksimiteit in hierdie verband. Omdat die werkwoorde *konstrueer* ("*construct*") en *struktureer* ("*structure*") – waaruit *reconstruction* en *restructuring* afgelei is – nie inherent komplementwerkwoorde is nie, word hulle ook nie bloot as sinonieme van *transformasie* gebruik nie. Dit is dus duidelik dat binne die betrokke konteks na twee verskillende handelinge verwys word – en in 'n spesifieke orde. In ander kontekste word die woord *transformasie* dikwels gebruik om dié verskillende handelinge te omvat – en as sodanig vorm dit betekenisvolle kennisstrukture vir die konseptualisering van die spesifieke woord. Hierdie kennisstrukture hang saam met die wete dat die nuwe politieke orde gerig is op swart bemagtiging, met al die gevolglike implikasies – en die woord *transformasie* "dra" hierdie wete konseptueel.

Die voorgaande uiteensetting van die kompleksiteit van die konsep [TRANSFORMASIE] onderskryf die behoefte aan 'n helder betekenisbeskrywing van die woord *transformasie* – 'n betekenisbeskrywing wat die prototipiese betekenis sal ondervang, op grond waarvan gebruike van die woord wat betekenis op die betekenisperiferie aktiveer, ook verklaar kan word.

5. Die leksikografiese definisie

Die leksikograaf kom dus voor 'n geweldige uitdaging te staan wanneer hy/sy 'n definisie moet abstraher wat al die genoemde konseptuele domeine verteenwoordig – ook ten opsigte van hulle relatiewe hiërargiese status op die hiponiem-superordinaat-vlak. Hy/Sy kan 'n definisie formuleer soortgelyk aan die HAT-definisie van *transformasie*. So 'n definisie is egter te enkelvoudig omdat dit slegs die konseptuele veranderlikes uitspel wat die betrokke woord – as

afleiding van die werkwoord *transformeer* – met ander komplementwerkwoorde deel, en as sodanig verteenwoordig dit ook nie noodwendig die prototipiese betekenis van die woord nie. In soortgelyke gevalle beroep die leksikograaf hom/haar op sitate om die definisie te verhelder, maar, soos in die geval van HAT, reflekteer dit net 'n gesubjektiveerde konstruering: "*n Transformasie ondergaan as jy 'n ander geloof aanneem. Onder haar leiding het die maatskappy 'n hele transformasie beleef.*"

'n Definisie wat die prototipiese betekenis verteenwoordig, berus op die verskynsel dat "(p)eople construct any category around a quintessential example or typical member; other members pertain to the degree that they share attributes with that prototype. The degrees differ among members such that a category is internally graded and can have indefinite margins" (MacLaury, 1991: 55).

In die geval van die woord *transformasie*, waar betekenisaspekte wat saamhang met die werkwoord-afgeleide woord se komplementwerkwoordstatus as die "intrinsieke" betekenis beskryf word, is die leksikograaf wel op die regte pad – maar die definisie moet ook die konseptuele domeinmatrys verteenwoordig. Die woord staan semanties ook nie los van sy etimologie nie. Die definisie behoort ook hierdie betekenisverwantskap te reflekteer, soos byvoorbeeld die betekenisimplikasies van die prefiks *trans-*, uit Latyn: *trans-*, *tra-*, wat beteken "aan die ander kant", "oorkant" – want die betekenisimplikasies van hierdie prefiks onderskei *transformasie* se betekenis van ander veranderingswerkwoorde se betekenis.

Die leksikograaf sal ook bedag wees op die woord se geïntegreerde kontekstuele en konseptuele ontwikkeling binne die bepaalde taalgemeenskap. Binne die Suid-Afrikaanse gemeenskap word die woord byvoorbeeld tipies as 'n naamwoord gebruik, in welke geval betekenisaspekte soos "instigasië", "krag" en "uitkomst" slegs geïmpliseer word. Op grond van die feit dat die betrokke konsep ook as allesomvattend ervaar word (vergelyk die konseptuele metafoer: **TRANSFORMASIE IS 'N ALLESOMVATTENDE HANDELING**) bring mee dat die prefiks *trans-* in *transformasie* dikwels betekenismatig in verband gebring word met die substantief *trans* in 'n woord soos *hemeltrans*³, wat "gewelf" en "oordekking" impliseer.

Die voorgaande uiteengesette konseptuele dimensies van die woord *transformasie* illustreer die betekenisdoelhof waarin die leksikograaf hom/haar baie maklik kan bevind, tensy hy/sy hom/haar bedien van 'n prototipiese betekenisgestalt (ervaringsgestalt), in ooreenstemming met die ervaringsgestalt wat Lakoff en Johnson (1980: 479) vir die konsep [OORSAAKLIKHEID] daar gestel het (vergelyk Figuur 1). Hieruit kan die leksikografiese definisie geabstraheer word.

Hy/Sy moet egter iewers begin en 'n bepaalde metodologie volg. Die basiese vlak van ervaring sou 'n goeie beginpunt wees. Dit is die vlak wat geen metaforiese uitbreidings bevat nie – in hierdie bespreking die letterlike betekenis van die woord genoem, soos vergestalt in voorbeeld (1): "'n Grondstorting transformeer 'n stad tot 'n spookdorp."

Die woord se betekenis kan dan teen die volgende veranderlikes geverifieer word: die tegniese gebruike van die woord, wat meestal nie metaforiese uitbreidings weerspieël nie; die "intrinsieke" betekenis van die woord, soos onthul deur sy status as komplementwerkwoord; sy metaforiese gebruike, soos dit byvoorbeeld in die *Beeld*-voorbeelde na vore kom.

3. 'n Opmerking op grond van 'n persoonlike mededeling van Antjie Krog (2002).

Die ontleding van die volgende definisie van die woord *transformasie*, soos dit deur die *Oxford Talking Dictionary* ten opsigte van sy gebruik binne die konteks van biologie toegepas word, dien as illustrasie:

(3) The genetic alteration of a cell (orig. a bacterium) by the introduction or absorption of extraneous DNA, esp. by means of a plasmid.

Betekenisbeskrywings en konseptualiserings daarvan kan naas mekaar geplaas word om die presiese konseptuele inhoud van die begrip te agterhaal. Metaforiese uitbreidings, soos vervat in verskillende toepassings van die woord, kan hierteen geverifieer word.

Die volgende skema vat so 'n ontleding saam. Die woord *hoëronderwystransformasie* word as voorbeeld van metaforiese uitbreiding van die begrip gebruik.

Figuur 1. Konseptuele gestalt van die woord *transformasie*

Definisie van die *Oxford Talking Dictionary*:

"**10 Biol.** The genetic alteration of a cell (orig. a bacterium) by the introduction or absorption of extraneous DNA, esp. by means of a plasmid."

Letterlike gebruik van die woord: (1)¹ 'n Grondstorting transformeer 'n stad tot 'n spookdorp

Metaforiese uitbreiding van die woord: ² *hoëronderwystransformasie*

Gestalt-eienskappe	Betekenisbeskrywing
Konseptuele eienskappe van die woord <i>transformasie</i> op grond waarvan 'n ervaringsgestalt tot stand kom	
1. 'n [BRON] instigeer handeling: ¹ natuur ² grondwet	"introduction or absorption"
2. Die [HANDELING] veroorsaak ³ [VERANDERING VAN 'N ENTITEIT] (objek): ¹ 'n stad ² hoëronderwyslandskap	"genetic alteration"
3. 'n Entiteit tree as [AGENT VAN VERANDERING] op: ¹ natuurkragte ² minister of sy verteenwoordigers	"extraneous DNA"
4. Die agent het [MAG] oor 'n [INSTRUMENT] vir verandering: ¹ swaartekrag ² witskrif / oortuiging	"by means of a plasmid"
5. Die bron voorsien die instrument van [KRAG] ¹ grond(storting) ² wetgewing / innerlike oortuiging	"introduction" / "absorption"
6. Die verandering volg 'n [ROETE]: ¹ vertikale en horisontale val ² implementering van hoëronderwysbeleid	⁴ (genetic route)

7. Die roete vir verandering geskied vanaf 'n ⁴ (unaltered cell ... altered cell)
[VERTREKPUNT] na 'n [BESTEMMING]:
¹ stad ... spookdorp
² voormalige ... nuwe inrigtings
8. Die verandering kan oor 'n [GRENS] geskied – ⁴ (genetic nature)
of dit kan 'n [HELE DOMEIN] omvat:
¹ hele stad
² hoër onderwys as sodanig
9. Die verandering het 'n ³ [NUWE STRUKTUUR] tot ⁴ (altered cell)
gevolg (aangedui deur die werkwoordkomplement):
¹ ineengestorte stad
² hoëronderwysiërargieë

Simboolverklarings:

[...] dui op konseptuele status
(...) dui op geïmpliseerde woorde

- ¹ Letterlike betekenis
² Metaforiese uitbreiding
³ Komplementwerkwoord-eienskappe
⁴ Geïmpliseerde betekenis

Uit die ontleding blyk dit dat die redelik volledige tegniese betekenisbeskrywing nie ekwivalent is aan die eienskappe van die konsepgestalt nie. Sodanige leksikografiese definisie sou dus nie as prototipiese beskrywing van die relevante woord se betekenis kon geld nie. Die leksikograaf sou 'n meer verteenwoordigende definisie kan formuleer indien hy/sy hom/haar vergewis van die konseptuele eienskappe soos in die gestalt verteenwoordig. So 'n beskrywing sou dan ook die metaforiese uitbreidings van die betrokke woord kon ondervang.

6. Gevolgtrekking

Die verklarende woordeboek is nie net 'n bron van inligting nie. Sowel die spesialis- as die toevallige gebruiker heg 'n bepaalde "onderrig"-waarde – dus ook 'n onderriggesag – daaraan op grond van die woordeboek se etiket "verklarend", maar ook as gevolg van die bepaalde tradisie van die woordeboek as synde "gesaghebbend". Dít plaas 'n bepaalde verantwoordelikheid op die leksikograaf. Ongelukkig is dit egter so dat nie al sy/haar leksikografiese definisies die gesag dra om werklik verteenwoordigend te wees van die betekenis wat bepaalde woorde binne bepaalde kontekste dra nie, soos die ontleding van die betekenisbeskrywing van die woord *transformasie* aangedui het. Dit hang nou saam met die bepaalde betekenisbeskouing wat die leksikograaf onderskryf. Uit die ontleding het dit geblyk dat 'n konseptuele betekenisbeskouing die leksikograaf 'n meer genuanseerde betekenisbeskrywing bied, 'n betekenisbeskrywing wat die prototipiese betekenis van die bepaalde woord onderlê, sodanig dat die metaforiese uitbreidings van die relevante woord – want daarin lê die eintlike betekenisproblematiek – ook daardeur ondervang kan word.

Maar die leksikograaf kan tog nie vir elke leksikografiese definisie 'n omvattende ontleding doen nie, ook omdat hy/sy staat maak op die betekenisgesag van ander verklarende woordeboeke en

literatuur wat hy/sy by die samestelling van sy/haar woordeboek as navorsingsbronne gebruik. En die feit dat daar 'n bepaalde tydsverloop tussen verskillende uitgawes van dieselfde woordeboek plaasvind, veroorsaak dat betekenisverandering ook nie altyd verreken word nie. 'n Oplossing vir die leksikograaf lê daarin dat die onmiddellikheid van die elektroniese media ingespan word om die woordeboek van kontinue gesag te verseker – want die meeste woordeboeke is tans elektronies beskikbaar. Indien, soos in die geval van elektroniese ensiklopedieë, die bepaalde woordeboek oor 'n webbladsy beskik waarbinne eietydse begrippe verklaar word, word die gesag van die woordeboek daardeur verhoog. In samewerking met semantici sou die leksikograaf dan nie net 'n meer gesaghebbende leksikografiese definisie vir eietydse begrippe kon formuleer nie, maar sou hierdie werksaamheid ook in 'n volgende uitgawe van die betrokke woordeboek neerslag kon vind. Hierdeur sou hy kontemporêr en prakties tot (taal)onderrig, en meer spesifiek betekenisonderrig, in die wydste sin konkreet 'n bydrae lewer.

BRONVERWYSINGS

- Accent Software International. 1998. *Webster's New World Dictionary & Thesaurus* (elektroniese uitgawe), version 2.0. Macmillan Publishers.
- Botha, W.J. 1989. Hiponimie en die verklarende woordeboek. Pp. 89-97 in T.J.R. Botha (red.), *Leksikografie en leksikologie*. Menlopark: Serva.
- Botha, Willem J. 1997. Conceptual blending: the Afrikaans verbs *doen* ('do') and *maak* ('make'). Pp. 231-246 in Marjolijn Verspoor, Kee Dong Lee & Eve Sweetser (reds.), *Lexical and Syntactical Constructions and the Construction of Meaning*. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Botha, Willem J. 2002. Die Afrikanerprototipe. Pp. 77-95 in Eep Francken & Ariane van Santen (reds.), *Pinguïns en pikkewyne* (SNL 9). Leiden: SNL.
- Cilliers, C.C. 1994. Die leksikografiese hantering van sinonieme in die Verklarende Handwoordeboek van die Afrikaanse Taal. Ongepubliseerde verhandeling: RAU.
- Combrink, Johan. 1991. Begripsontwikkeling. *Lexikos*. Afrilex-reeks 1:1991: 45-51.
- Coulson, S. & T. Oakley. 2000. Blending basics. *Cognitive Linguistics* 11(3/4): 175- 196.
- Du Plessis, H.G.W. 1974. Komplementwerkwoorde en werkwoordkomplemente. Ongepubliseerde proefskrif: Unisa.
- Gouws, R.H. 1989. *Leksikografie*. Pretoria: Academica.
- Lakoff, G. & Johnson, M. 1980. Conceptual metaphor in everyday language. *The Journal of Philosophy* 77(8): 453-486.
- Lakoff, G. 1990. The invariance hypothesis: is abstract reason based on image-schemas? *Cognitive Linguistics* 1(1): 39-74.
- Lombard, F.J. 1991. Die aard en aanbieding van die leksikografiese definisie. *Lexikos*. Afrilex-reeks 1:1991: 158-182.
- Langacker, R.W. 1990. Subjectification. *Cognitive Linguistics* 1(1): 5-38.
- Learning Company. 1998. *Oxford talking dictionary*. London: Learning Company Properties (elektroniese versie).
- Leech, G.N. 1981. *Semantics: the study of meaning*. Bungay: Richard Clay (The Chaucer Press).
- Lyons, J. 1977. *Semantics I*. Cambridge: Cambridge University Press.
- MacLaury, R.E. 1991. Prototypes revisited. *Annual reviews Anthropology* 20: 55-74.

- Microsoft. 1999. *Encarta World English Dictionary* (elektroniese uitgawe). Microsoft Corporation. Developed for Microsoft by Bloomsbury Publishing Plc.
- Odendal, F.F. & Gouws, R.H. 2000. *Verklarende Handwoordeboek van die Afrikaanse Taal* (HAT). Kaapstad: Perskor.
- Radden, G. 1992. The cognitive approach to natural language. Pp. 513-541 in Martin Pütz (red.), *Thirty Years of Linguistic Evolution*. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Taylor, John R. 1995. *Linguistic Categorization. Prototypes in Linguistic Theory*. Oxford: Clarendon Press.
- Taylor, J.R. 2002. Cognitive grammar. Ongepubliseerde elektroniese versie.
- Van Dale. 2000. *Van Dale Groot Woordenboek der Nederlandse Taal*. Utrecht/ Antwerpen: Van Dale Lexicografie.
-

Willem Botha is professor in taalkunde binne die Departement Afrikaans aan die Randse Afrikaanse Universiteit. Sedert die vroeë jare tagtig publiseer hy oor die semantiek, pragmatiek, sintaksis en taalonderrig. Vanaf die begin van die negentigerjare wy hy hom veral aan die kognitiewe linguistiek.

Prof. W.J. Botha
Departement Afrikaans
Randse Afrikaanse Universiteit
Posbus 524
Auckland Park
2006
wjb@lw.rau.ac.za